

سناریوهای جمهوری آذربایجان در توسعه کریدور میانی: تحولات و معادلات جدید در قفقاز جنوبی

علی اکبر جعفری^۱، حدیث آسمانی کناری^{۲*}

۱- استاد روابط بین الملل، گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران

۲- پژوهشگر پسادکتری، گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران

hadithasemani@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۰۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۰۲

چکیده

علیرغم پایان یافتن جنگ قره باغ و رفع تصرف منطقه مورد مناقشه توسط جمهوری آذربایجان، خواست این کشور مبنی بر ایجاد یک دسترسی دائمی و فراسرزمینی به نخجوان و توسعه کریدور میانی، رسیدن به صلح پایدار را با دشواری‌هایی روبه‌رو کرده است. گشایش کریدور زنگزور و اشغال بخش جنوبی ارمنستان (استان سیونیک) از جمله سناریوهای دولت آذربایجان، برای تحقق خواست خود است. پرسش اصلی پژوهش آن است که «تحقق طرح و برنامه‌های جمهوری آذربایجان در توسعه کریدور میانی، چه تاثیری بر روی معادلات ژئوپلیتیک منطقه قفقاز جنوبی می‌گذارد؟» پژوهش حاضر با استفاده از روش تبیینی - تحلیلی و انجام مطالعات کتابخانه‌ای، این فرضیه را بررسی می‌کند که جمهوری آذربایجان، به دنبال پایان دادن دهه‌ها تنگنای ژئوپلیتیک این کشور از طریق اتصال مستقیم به نخجوان و انتقال بار این محدودیت به ارمنستان است. همچنین، نتایج پژوهش نشان می‌دهد، با تکمیل آخرین حلقه اتصال میان ترکیه و کشورهای آسیای میانه، موضع این کشور در معادلات ژئوپلیتیک منطقه تقویت و در عوض موضع ایران به واسطه تضعیف حکمرانی ارمنستان بر قلمرو سرزمینی خود و کاهش مزیت کریدور شمال - جنوب تضعیف می‌شود.

واژگان کلیدی: تنگنای ژئوپلیتیک، قفقاز جنوبی، جمهوری آذربایجان، کریدور میانی، ارمنستان

مقدمه

قفقاز جنوبی در حالی بخش کوچکی از جهان را تشکیل می‌دهد که به لحاظ ژئوپلیتیکی نقش مهمی در فرمانطقه و کنشگری قدرت‌های بزرگ ایفا می‌کند. این منطقه در سال‌های اخیر به واسطه جنگ دوم قره‌باغ، پیامدهای ژئوپلیتیکی آن، تهاجم روسیه به اوکراین و فرصت‌های در حال ظهور برای پروژه‌های بزرگ انرژی و ترانزیت، مجدداً اهمیت پیدا کرده است (Geopol21 & Topchubashov, 2023: 4). جنگ قره‌باغ به‌طور قابل توجهی چشم‌انداز ژئوپلیتیک قفقاز جنوبی را تغییر داد. در سال ۲۰۲۰ ارمنستان کنترل تمام هفت منطقه اطراف قره‌باغ که در اوایل دهه ۱۹۹۰ فتح کرده بود را به استثنای کریدور لاجین از دست داد (Meister, 2021: 1&2) و تسلط بر مناطق اطراف قره‌باغ به جمهوری آذربایجان بازگشت. در ۲۰۲۳ نیز این کشور با یک عملیات نظامی منجر به انحلال جمهوری قره‌باغ و مهاجرت دسته‌جمعی ارامنه این منطقه شد (Gadimova-Akbulut, 2024: 2). با این حال اختلافات بین دو کشور به‌واسطه برخی از بندهای مفاد آتش‌بسی که پس از جنگ منعقد شد همچنان باقی است. علی‌اف به دنبال گشایش کریدور زنگزور و اتصال مستقیم سرزمین اصلی آذربایجان به جمهوری خودمختار نخجوان از طریق منطقه سیونیک^۱ ارمنستان است. در توافق آتش‌بس، ارمنستان متعهد شد تسهیلات حمل‌ونقل را برای این کشور فراهم کند. ماده نهم توافق می‌گوید: «جمهوری ارمنستان امنیت ارتباطات حمل‌ونقل بین مناطق غربی جمهوری آذربایجان و جمهوری خودمختار نخجوان را به منظور ترتیب دادن تردد بدون مانع افراد، وسایل نقلیه و بار در هر دو جهت تضمین می‌کند». به نظر می‌رسد طرفها بر مسئله تسهیل دسترسی جمهوری آذربایجان توافق دارند اما تفاسیر آنها به شدت متفاوت است. از منظر ارمنستان هدف، تضمین تردد آزاد و ایمن است و نباید کریدوری در نظر گرفته شود (Oztarsu, E-International Relations, 2024). همچنین معتقد است که آذربایجان خواستار وضعیت فراسرزمینی کریدور زنگزور از طریق ارمنستان است هرچند آذربایجان آن را رد می‌کند (Shafiyev, 2023: 3). با این حال اظهارات مقامات آذربایجانی در طول سال‌های اخیر، این نگرانی‌ها را تقویت می‌کند. الهام علی‌اف، رئیس‌جمهور آذربایجان در اوایل سال ۲۰۲۱ تهدید کرد که «ما کریدور زنگزور را اجرا خواهیم کرد، خواه ارمنستان بخواهد یا نه» و از همین سال، نیروهای آذربایجان در سراسر مرزهای مستقل شرقی ارمنستان پیشروی کردند، استراتژی که محققان آن را «الحاق خزنده» توصیف می‌کنند (Ohanyan, Foreign Policy, 2023). با این حال نگرانی‌ها به همین جا ختم نمی‌شود، چراکه علی‌اف مدعی است سیونیک و بسیاری از اراضی ارمنستان از نظر تاریخی آذربایجانی است و از آن به عنوان آذربایجان غربی یاد می‌کند (France24, 2023). با آنکه برخی اخبار مبنی بر عقب‌نشینی محدود از خاک ارمنستان^۲ و یا عقب‌نشینی از برخی مواضع^۳ شنیده می‌شود (Civilnet, 2024)، اما نگاه جمهوری آذربایجان به مسئله تکمیل کریدور میانی از طریق اتصال به نخجوان بسیار جدی و به هر طریق ممکن، پیگیر آن است. مسیر ایران، از دیرباز راه‌حل جایگزین کریدور زنگزور بوده است. ولی به نظر می‌رسد موفقیت در جنگ اخیر، این کشور را در مسئله نخجوان، به سوی راه‌حل‌های دائمی و شیوه‌های تهاجمی تشویق کرده است. از این رو با توجه به اهمیت هرگونه

1- Syunik

۲ - عقب‌نشینی از یک پست نظامی در نزدیکی یک روستا

۳ - کنارگذاشتن درخواست آذربایجان مبنی بر باز کردن یک کریدور فراسرزمینی از مذاکرات عادی‌سازی

تغییر ژئوپلیتیک در منطقه قفقاز جنوبی و تاثیر آن بر معادلات منطقه‌ای و جهانی، پرسش اصلی پژوهش آن است که «تحقق طرح و برنامه‌های جمهوری آذربایجان در توسعه کریدور میانی، چه تاثیری بر روی معادلات ژئوپلیتیک منطقه قفقاز جنوبی می‌گذارد؟» پژوهش حاضر با استفاده از روش تبیینی - تحلیلی و انجام مطالعات کتابخانه‌ای، این فرضیه را بررسی می‌کند که جمهوری آذربایجان از طریق اخذ راه‌حل‌های تهاجمی، در پی پایان دادن به دهه‌ها تنگنای ژئوپلیتیک این کشور و انتقال بار این محدودیت به ارمنستان است. همچنین نتایج پژوهش نشان می‌دهد، با تکمیل آخرین حلقه اتصال میان ترکیه و کشورهای آسیای میانه، موضع این کشور در معادلات ژئوپلیتیک منطقه تقویت و در عوض موضع ایران به واسطه تضعیف حکمرانی ارمنستان بر قلمرو سرزمینی خود و کاهش مزیت کریدور شمال - جنوب تضعیف می‌شود.

پیشینه تحقیق

مقالات متنوع و پرشماری پیرامون تحولات منطقه قفقاز جنوبی پس از جنگ دوم قره‌باغ نگاشته شده است که با موضوعات مختلفی از جمله کریدور زنگزور، تاثیر جنگ اوکراین بر تحولات قفقاز جنوبی، اختلاف میان جمهوری آذربایجان و ارمنستان، و منافع قدرت‌های بزرگ نظیر روسیه، غرب، ترکیه و ایران پرداخته‌اند. کولایی و رشیدی (۲۰۲۴) در مقاله‌ای با عنوان «کریدور زنگرور و تهدیدات علیه منافع جمهوری اسلامی ایران در قفقاز جنوبی» به مطرح شدن ساخت کریدور زنگزور پس از حمله جمهوری آذربایجان به ارمنستان در ۲۰۲۰ که نگرانی ایران از آن را به جهت برهم خوردن موازنه منطقه‌ای به ضرر خود در پی داشته است، اشاره کردند. الکساندر یئو (۲۰۲۴) در پژوهش «آذربایجان و ایران در سایه [جنگ] قره‌باغ و اوکراین»، به بررسی دلایل تنش‌های دو کشور از جمله موقعیت جدید قدرتی که آذربایجان قرار دارد و پیامدهای آن برای ایران می‌پردازد. استفان مایستر (۲۰۲۳) در مقاله‌ای تحت عنوان «ژئوپلیتیک زیرساخت و اتصال در قفقاز جنوبی: مورد ارمنستان و آذربایجان»، به مسئله افزایش جایگاه قفقاز جنوبی در اتصال آسیا و اروپا از یک سو و روسیه و خاورمیانه از سوی دیگر در نتیجه جنگ روسیه - اوکراین و جنگ دوم قره‌باغ می‌پردازد. گاولیچک و اسکندروف (۲۰۲۳)، در پژوهشی تحت عنوان «کریدور زنگزور به عنوان بخشی از مسیر حمل و نقل جهانی (در پس زمینه بازی‌های قدرت در منطقه قفقاز جنوبی)»، در یک تجزیه و تحلیل مقایسه‌ای از مسیرهای ترانزیتی مختلف، مزایای بازگشایی این کریدور برای همه ذینفعان را توجیه نمودند. در موضوع تنگنای ژئوپلیتیک، ادبیات پژوهشی گسترده‌ای وجود ندارد، با این حال، می‌توان به آثار پژوهشگرانی همچون جعفری ولدانی (۱۳۸۹) با مقاله «نقش تنگناهای ژئوپلیتیکی عراق در اشغال کویت»؛ بویه و دیگران (۱۳۹۰) با مقاله «نقش تنگناهای ژئوپلیتیکی در راهبرد جنگ طلبانه عراق»؛ و زکی و دیگران (۲۰۱۵) با مقاله «تنگناهای ژئوپلیتیک جمهوری آذربایجان بر اساس مدل پیتر هاگت»، اشاره کرد که در مقاله اخیر نویسندگان از تاثیر و نقش عوامل و ارزش‌های جغرافیایی در بروز چالش‌ها و بحران‌های جغرافیایی جمهوری آذربایجان سخن به میان می‌آورند. با وجود پژوهش‌های متعددی که اثرات جنگ قره‌باغ بر تحولات قفقاز جنوبی و متعاقب آن موضع‌گیری‌های مقامات آذربایجانی را حول توافق‌نامه آتش‌بس ۲۰۲۰ مورد بررسی قرار داده‌اند، اما تاکنون در خصوص مطالعه پیامدهای احتمالی تحقق هریک از سناریوهای این کشور بر روی تمامیت ارضی ارمنستان و ایجاد تنگنای ژئوپلیتیک برای آن مقاله‌ای به رشته تحریر درنیامده است. هدف پژوهش حاضر رفع خلأ مذکور است.

مباحث نظری

تنگنای ژئوپلیتیک

ارتباط مستقیمی میان قدرت یک کشور با عوامل و متغیرهای ژئوپلیتیک وجود دارد. میزان برخورداری از وسعت، موقعیت، منابع و غیره فرصت‌ها یا محدودیت‌هایی را فراروی دولت‌ها قرار می‌دهد (یاری و دیگران، ۱۴۰۱: ۷۹). از این رو یکی از رسالت‌های مهم علم ژئوپلیتیک بررسی آثار پدیده‌های جغرافیایی بر روی قبض یا بسط کنش دولت‌ها است. در این معنا، هنگامی که جغرافیا موجب محدودیت کنش دولت‌ها و ممانعت از دسترسی‌ها گردد، تنگنای ژئوپلیتیک^۱ شکل می‌گیرد. برای مثال، کشورهای محصور در خشکی نظیر کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز (به‌استثنای گرجستان) به دلیل عدم دسترسی آزادانه و بی‌قیدوشرط در تنگنای ژئوپلیتیک قرار دارند. از این رو، مهمترین گزینه پیش روی دولت‌ها، مدیریت و کنترل صحیح محیط، در جهت کاهش موانع اقدام و افزایش دسترسی‌ها است که به شکل‌گیری روابط ژئوپلیتیک می‌انجامد (موسوی شهیدی و احمدی کروج، ۱۳۹۸: ۷۴). از آنجاکه امروزه، میزان دسترسی هر کشور به لحاظ سهولت در عبور و مرور و ترازیت کالا نقش برجسته‌ای را در تعیین منزلت ژئوپلیتیک و جانمایی آن در کریدورهای بین‌المللی ایفا می‌کند، بررسی عواملی که این دسترسی‌ها را افزایش یا کاهش می‌دهند حائز اهمیت خواهد بود.

پدیده‌های جغرافیایی مستعد خلق موقعیت‌های ژئوپلیتیکی مختلف هستند. برای مثال پیتر هاگت، در بررسی خود مبنی بر تاثیر عوامل جغرافیایی در ایجاد تنش میان کشورها، دوازده نقطه تنش بالقوه را شناسایی می‌کند که از آن جمله محصور بودن در خشکی و تلاش برای دسترسی به دریا از طریق کشور مجاور، جنبش‌های جدایی‌طلبی، وجود گروه‌های اقلیت قومی در دو سوی مرز و درگیری بر سر منابع را می‌توان نام برد (Zaki & et al, 2015: 35-36). کاپلان به عواملی همچون بالا آمدن سطح دریاها، اکولوژی، فرسایش خاک، جمعیت و گروه‌های قومی در شکل‌گیری الگوی روابط تنش‌آمیز میان کشورها تأکید کرده است. فون لوهازن به اهمیت موقعیت جغرافیایی، منابع نفت و گاز و تنگه‌های بین‌المللی در روابط کشورها اشاره کرده است و ریچاردسن بر تاثیر تعداد همسایگان بر روابط، جغرافیای کمپ بر منابع نفت و گاز، و هانتینگتن بر عامل فرهنگی تأکید داشته‌اند. آلفرد ماهان در نظریه خود تأکید اصلی را بر موقعیت جغرافیایی کشورها قرار داده و علاوه بر موقعیت، ویژگی‌های طبیعی، طول ساحل، وسعت قلمرو، جمعیت و خصوصیات ملی نیز در این نظریه مورد تأکید قرار گرفته است. نظریات متعدد دیگری همچون منظومه‌های قدرت برژینسکی، مناقشات مرزی جان رابرت پرسکات، نظریه نظام جهانی والرش‌تاین به این موارد اشاره کرده‌اند (موسوی شهیدی و احمدی کروج، ۱۳۹۸: ۷۵-۷۶). بنابراین عوامل جغرافیایی متعددی نظیر قلمرو سرزمینی اندک و فقدان عمق استراتژیک، موقعیت برّی و عدم دسترسی به دریای آزاد، تنش‌های قومی - مذهبی و گسیختگی اجتماعی، جمعیت کم و بحران نیروی انسانی، فقدان منابع طبیعی، اختلافات ارضی - مرزی، شکل نامناسب کشورها (مانند چندپاره

¹ - Geopolitical bottleneck

بودن یا طولیل بودن کشورها)، مرزهای مقعر^۱ و نظایر آن در ایجاد تنگنای ژئوپلیتیک و محدودیت کنش دولت‌ها نقش دارند.

اختلافات ژئوپلیتیک جمهوری آذربایجان و ارمنستان

اختلاف میان جمهوری آذربایجان و ارمنستان متأثر از اختلافات تاریخی، تفاسیر متفاوت از توافقات آتش‌بس و نیاز مبرم جمهوری آذربایجان به یک دسترسی دائمی و فرامرزی به برون بوم نخجوان است. برون بوم به بخشی از خاک یک کشور گفته می‌شود که از سرزمین اصلی جدا افتاده و هیچ ارتباط مرزی میان آنها وجود ندارد. برون‌بوم‌ها می‌توانند به صورت محاط درون سرزمین کشوری دیگر یا به صورت یک سرزمین جدا افتاده نظیر وضعیت نخجوان باشند. شکل دوپاره جمهوری آذربایجان بدون دسترسی مستقیم و نیاز به ایران و ارمنستان جهت برقراری اتصال به نخجوان، این کشور را در یک تنگنای ژئوپلیتیک قرار داده است. جمهوری آذربایجان که همواره مترصد فرصتی مناسب برای رهایی از آن بوده است، پیروزی در آزادسازی قره‌باغ و موضع ضعف کنونی ارمنستان را در کنار تقابل روسیه و غرب در جنگ اوکراین، نیاز غرب به نفت این کشور و اهمیت دستیابی به کریدور زنگزور برای ترکیه همان فرصت طلایی تلقی می‌کند.

بحث‌های اخیر پیرامون تغییر وضعیت سامان مرزی میان جمهوری آذربایجان و ارمنستان، بی‌سابقه نیست و تاکنون ایده‌های مختلفی برای حل آن مطرح شده است. برای مثال یکی از ایده‌ها طرح تبادل اراضی میان دو کشور بوده است که اولین بار توسط پل گوبل در سال ۱۹۹۲ مطرح شد و سپس ترکیه «مفهوم دالان دوگانه» را پیشنهاد کرد. چند سال بعد، مقامات آذربایجان و ارمنستان درباره طرح «مبادله زمین» در همین چارچوب مذاکره کردند که به دلیل مخالفت‌های داخلی دو کشور به نتیجه نرسید. این طرح به معنی به رسمیت شناختن حاکمیت ارمنستان بر قره‌باغ کوهستانی توسط جمهوری آذربایجان و در عوض شناسایی حاکمیت این کشور بر بخشی از استان سیونیک، از سوی ارمنستان بوده است که این به معنای قطع مرز زمینی ایران با ارمنستان بود (Winrow, 2000: 12 As cited in Koolae & Rashidi, 2024: 3). هرچند به نظر می‌رسد با موفقیت جمهوری آذربایجان در اعاده حاکمیت قره‌باغ، موردی برای مبادله وجود ندارد، اما با توجه به موقعیت برتر این کشور در قفقاز جنوبی و فرصت طلایی پیش آمده برای رهایی از تنگنای ژئوپلیتیک، پیگیری سناریوهایی مبنی بر کریدور زنگزور یا اشغال بخشی از سرزمین ارمنستان از سوی جمهوری آذربایجان در آینده دورا انتظار نخواهد بود.

جغرافیای منطقه قفقاز جنوبی

منطقه‌ی قفقاز جنوبی بخشی از یک جغرافیای بزرگتر به نام قفقاز است که با وسعتی حدود پانصد هزار کیلومتر مربع در شمال غربی ایران و آن سوی رودهای کورا و ارس قرار دارد (اله‌یاری و آهنگران، ۱۳۹۰: ۱۹۹). منطقه‌ی قفقاز در مرز میان دو تمدن اسلامی و مسیحی و سه فرهنگ روسی، ترکی و ایرانی قرار گرفته است (کولایی، ۱۳۸۹: ۷۵). آنچه قفقاز را جذاب می‌کند نه فقط تنوع بسیار زیاد اکوسیستم‌ها و مناظر، که بیش از صد گروه قومی است که هرکدام زبان

^۱ -نوعی شکل هندسی مرز؛ یعنی نواحی مرزی که به داخل کشور فرو رفته‌اند و از این جهت تصرف آنها توسط کشورهای مجاور راحت‌تر است.

و فرهنگ منحصربه‌خود دارند و موزاییک فرهنگی و زبانی غنی را ایجاد می‌کنند (Ahmadzada & Márquez, 2023: 6; Coene, 2010: 17 & 56). به‌طوری‌که در قفقاز جنوبی چیزی در حدود ۵۰ گروه قومی - فرقه‌ای از سه خانواده بزرگ ایبر قفقاز، هندواروپایی و آلتایی ساکن هستند (سیف‌زاده، ۱۳۷۸: ۸۷). به‌همین دلیل این منطقه عرصه تنش‌ها و منازعات مختلف بوده است. قفقاز جنوبی، به منطقه‌ای واقع در جنوب رشته کوه بزرگ قفقاز گفته می‌شود که سه کشور گرجستان، ارمنستان و جمهوری آذربایجان را دربرمی‌گیرد (صباغیان، ۱۴۰۱: ۱۶۲). از شمال به روسیه، از جنوب به ایران، از شرق به دریای خزر و از غرب به دریای سیاه و ترکیه محدود می‌شود. قفقاز جنوبی تنها از طریق گرجستان به آب‌های آزاد دسترسی دارد و ارمنستان و جمهوری آذربایجان کشورهای محصور در خشکی محسوب می‌شوند.

این منطقه همچنین از موقعیت خوبی برای اتصال شرق به غرب و شمال به جنوب عالم و بالعکس دارد. به‌ویژه که از بعد حمله روسیه به اوکراین، وضعیت ژئوپلیتیکی در قفقاز جنوبی به‌طرز چشمگیری تغییر کرده است. در واقع تحریم‌های اتحادیه اروپا علیه روسیه، «کریدور میانی» طرح کمربند و راه چین از طریق قفقاز جنوبی را برای چین و اتحادیه اروپا جذاب‌تر نموده است (Wrobel, 2023: 2).

به‌لحاظ وسعت، تمامی کشورهای قفقاز جنوبی از مساحتی کم برخوردار بوده و فاقد عمق استراتژیک می‌باشند و بر همین اساس جمهوری‌های قفقاز جنوبی، سیاست تکیه به قدرتی بزرگ را پیشه نموده‌اند؛ و این حضور قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای تهدیدی برای جمهوری اسلامی ایران می‌باشد (حکیم و جعفری ولدانی، ۱۳۹۴: ۴۴). همچنین یکی از بحث‌های چالش برانگیز میان کشورهای قفقاز جنوبی، مسئله اختلافات مرزی است که به‌جامانده از مرزهای تحمیلی شوروی سابق می‌باشد. بارزترین اختلافات، مربوط به منطقه مورد مناقشه قره‌باغ میان ارمنستان و جمهوری آذربایجان است. اختلاف بر سر قسمت‌هایی از نخجوان نیز میان دو کشور مطرح بوده است. اختلافات مرزی ارمنستان با گرجستان، جمهوری آذربایجان با گرجستان، جمهوری آذربایجان با روسیه و گرجستان با روسیه نیز مطرح است. در مورد اخیر، اختلاف بر سر اوستیای جنوبی و منطقه آبخازیا، دعوی برجسته میان گرجستان و روسیه به‌ویژه از سال ۲۰۰۸ بوده است (کاظمی، ۱۳۸۴: ۵۲-۵۳ نقل در حکیم و جعفری ولدانی، ۱۳۹۴: ۴۴-۴۵). کشورهای قفقاز جنوبی از شکل هندسی مناسبی برخوردار نیستند. در این میان وضعیت جمهوری آذربایجان به مراتب بدتر است. جمهوری آذربایجان کشوری دو پاره متشکل از بخش اصلی و جمهوری خودمختار نخجوان است که هیچ‌گونه دسترسی و ارتباط مستقیم زمینی میان آنها وجود ندارد. طول مرزهای این کشور نیز نسبت به دو کشور دیگر بیشتر است. علت این مسئله تنها به وسعت بیشتر جمهوری آذربایجان بر نمی‌گردد بلکه شکل نامناسب چندضلعی و نامنظم آن است که باعث طولانی شدن مرزها (بالا بودن نسبت محیط به سطح) و آسیب‌پذیر شدن این کشور شده است (افشردی و بابائی، ۱۳۹۵: ۱۲). کشورهای قفقاز جنوبی از نظر منابع طبیعی به‌شدت بایکدیگر متفاوت‌اند. جمهوری آذربایجان با آنکه دارای منابع هیدروکربنی (انرژی) غنی است اما از منابع آبی اندکی برخوردار است. با این حال به‌سبب شرایط آب و هوایی، امکان استفاده گسترده‌ای از انرژی خورشیدی و بادی در این کشور وجود دارد (Gulaliyev & et al, 2024: 655, As cited in Aliyev & et al, 2020). گرجستان دارای منابع هیدروکربنی کم در عوض منابع جنگلی و آبی غنی است که نیروگاه‌های برق‌آبی و انرژی خورشیدی و بادی به‌طور گسترده در دسترس هستند.

ارمنستان نیز دارای ذخایر هیدروکربنی بسیار کمی است، با این حال وجود یک نیروگاه هسته‌ای پاسخگوی بخش معینی از تقاضای برق است (Aliyev & et al, 2024: 655). قفقاز به لحاظ منابع معدنی، منطقه‌ای ثروتمند است و دارای طیفی از منابع معدنی فلزی است. برای مثال ارمنستان درصد قابل توجهی از درآمد صادراتی خود را از استخراج سنگ معدن به دست می‌آورد. بیشتر ثروت معدنی غیرنفتی جمهوری آذربایجان در قفقاز کوچک به واسطه‌ی طلا در گدابی^۱ و سنگ آلومینیم در داشکسان^۲ است. گرجستان نیز هرچند این روزها استخراج معادن محدودی دارد اما به خاطر ذخایر منگنز خود شناخته شده است (Walsh, CaspianPost, 2023). با این حال اهمیت منطقه قفقاز جنوبی به لحاظ ژئوپلیتیک انرژی که شامل منابع نفت و گاز و مسیر انتقال آن می‌باشد، همواره بسیار پررنگ‌تر از سایر مسائل مربوط به حوزه منابع طبیعی بوده است. درواقع دسترسی به انرژی پایدار از این منطقه، به‌ویژه افزایش تقاضا از سمت اتحادیه اروپا در پی تحریم روسیه (به دلیل آغاز جنگ با اوکراین) به یکی از مسائل اصلی ژئوپلیتیک قفقاز جنوبی تبدیل شده است. در میان کشورهای منطقه، جمهوری آذربایجان دارای میزان قابل توجهی منابع نفت و گاز است. به علاوه همجواری با دریای خزر و مرز آبی با منطقه آسیای مرکزی که به چین منتهی می‌شود از یک سو و مرز مشترک برون بوم نخجوان با ترکیه که در همسایگی اتحادیه اروپا قرار دارد از سوی دیگر، آن را به یکی از حلقه‌های واسط بسیار با اهمیت و راهبردی در کریدور میانی تبدیل کرده است.

مناسبات ژئوپلیتیک در قفقاز جنوبی

منطقه قفقاز جنوبی از زمان پیوستن (به) تا فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی عملاً در مناسبات ژئوپلیتیک جایگاهی نداشت. این منطقه در طول تاریخ در میان امپراطوری‌های تزاری، عثمانی و ایرانی دست به دست گشته و بخشی از قلمرو حکمرانی آنها بوده است. هرچند در اوایل قرن بیستم و در جریان فروپاشی روسیه تزاری، جوامع قفقاز فرصت یافتند از خلأ قدرت ایجاد شده به نفع اعلام استقلال خود استفاده کنند (Gafarli & et al, 2016: 1)، اما این تلاش نادوام، دیری نپایید و آنها مجدداً زیر سلطه شوروی قرار گرفتند. بنابراین می‌توان این گونه تصور نمود که تاریخ معاصر برای این منطقه به قبل و بعد از فروپاشی شوروی که سبب استقلال دوباره جمهوری‌های جنوبی قفقاز گردید، تقسیم می‌شود. زیرا بعد از این رویداد بود که توجه قدرت‌های بزرگ فرامنطقه‌ای بدان جلب و رقابت بر سر نفوذ از سوی آنها آغاز شد.

در میان بازیگران منطقه‌ای، جمهوری آذربایجان به سبب ذخایر قابل توجه انرژی، جمعیت بیشتر و مزیت همسایگی با کشورهای آسیای مرکزی از طریق دریای خزر، از منزلت ژئوپلیتیکی بالاتری برخوردار است. این مسئله باعث شده تا این کشور بتواند موضع مستقل خود را در برابر سایر قدرت‌ها حفظ کند. تنها مزیت اصلی کشورهای گرجستان و ارمنستان که جمهوری آذربایجان در این زمینه با آنها دارای اشتراک است، قرار گرفتن بر سر کریدورهای راهبردی شمال - جنوب و شرق - غرب می‌باشد. عبور خطوط انتقال انرژی آذربایجان به ترکیه و اروپا از مسیر گرجستان،

¹- Gadabey

²- Dashkasan

اهمیت جایگاه این کشور را در راستای برقراری اتصالات ژئوپلیتیک میان قفقاز جنوبی و مناطق پیرامونی آن نمایان می‌سازد.

باتوجه به تغییرات ژئوپلیتیک متأثر از درگیری‌های قره‌باغ در سه سال گذشته که بر روی نحوه و میزان نقش‌آفرینی بازیگران تأثیرات قابل توجهی گذاشته است، بررسی مناسبات ژئوپلیتیک نیز باید به قبل و بعد از این تحولات تقسیم شود. بعد از فروپاشی شوروی، روسیه تلاش کرد تا ضمن بازیابی قدرت ازدست‌رفته، فراتر از یک بازیگر فعال عمل کند. به نظر می‌رسد ابتکارات امنیتی و اقتصادی نظیر سازمان پیمان امنیت دسته‌جمعی و اتحادیه گمرکی اوراسیا با حضور اعضای سابق اتحاد جماهیر شوروی، تلاشی در راستای ایجاد وحدت رویه و هماهنگی در برابر نهادهای امنیتی و اقتصادی - سیاسی ناتو و اتحادیه اروپا باشد.

سیاست ایالات متحده بر محور کاهش نفوذ روسیه و ایران در قفقاز جنوبی و حذف یا کاهش نقش آنها در مناسبات مربوط به حوزه‌های تولید و انتقال انرژی و ترانزیت کالا از طریق جایگزینی این منطقه بوده است. به همین دلیل ترکیه به عنوان یکی از اعضای اصلی ناتو، نقش مهمی در پیشبرد سیاست مهار ایالات متحده داشت. حمایت این کشور از افزایش نفوذ ترکیه در قفقاز جنوبی برای ایجاد مسیرهای انرژی، با حمایت کاخ سفید از خط لوله نفت باکو-تفلیس-جیهان (BTC) و خط لوله گاز طبیعی باکو-تفلیس-ارزروم (BTE) نمود یافت. همچنین در راستای توسعه روابط نزدیک‌تر با غرب، سازمان همکاری گوام^۱ (متشکل از گرجستان، اوکراین، آذربایجان و مولداوی) با حمایت آمریکا تشکیل شد، در عین حال روابط جداگانه‌ای با ارمنستان برقرار نمود (Gafarli & et al, 2016: 3). مشارکت نهادی اتحادیه اروپا در قفقاز جنوبی به امضای قراردادهای مشارکت و همکاری با سه کشور در سال ۱۹۹۶ برمی‌گردد. قفقاز جنوبی از حیث همسایگی، منابع انرژی و حمل و نقل اهمیت قابل توجهی دارد. به همین جهت هنگامی که اتحادیه اروپا در راستای سیاست همسایگی و گسترش اتحادیه اروپا، ابزار جدید خود - که یک مکانیسم یکپارچه‌سازی موسوم به سیاست همسایگی اروپا (ENP) بود - را اعلام کرد، کشورهای قفقاز جنوبی نیز مشمول سیاست جدید شدند (Gafarli & et al, 2016: 8). با این حال برخی پژوهشگران بر این باورند که ایالات متحده و اتحادیه اروپا به طور کلی در اتخاذ سیاست‌های مدون و نقش‌آفرینی تأثیرگذار در این منطقه تاکنون جدیت لازم را نداشته‌اند.

ترکیه یکی از کنشگران فعال در منطقه قفقاز جنوبی به شمار می‌رود. اتحاد نظامی ریشه‌دار ترکیه و جمهوری آذربایجان، همکاری‌های زیرساختی در بخش‌های ریلی و انرژی و توجه ویژه‌ای که این کشور به جمهوری آذربایجان به عنوان پایه‌ی اتصال به مناطق ترک‌نشین آسیای مرکزی نشان می‌دهد، بر حضور قوی آن در قفقاز جنوبی تأکید می‌کند. ترکیه در هر دو جنگ قره‌باغ جانب جمهوری آذربایجان را گرفت. این کشور علاوه بر همکاری در پروژه‌های انتقال نفت و گاز، با گرجستان و آذربایجان، به طور سالانه رزمایش‌های نظامی انجام می‌دهد. اما برخلاف ترکیه، پیوندهای تاریخی - فرهنگی ایران با این منطقه نتوانسته حضوری فعال و پررنگ را برای این کشور رقم بزند. در مورد جمهوری آذربایجان، به نظر می‌رسد برجسته‌کردن پیوندهای فرهنگی و مذهبی، نتیجه عکس داشته و بیشتر باعث نگرانی این کشور شده است. متقابلاً ایران نیز با دقت و نگرانی، به همکاری‌های باکو - غرب چشم دوخته است (Azizi &

¹- GUAM

Isachenko, 2023: 2-3). با این وجود، ایران همواره نسبت به رخداد‌های این منطقه جانب بی‌طرفی، میانه‌روی یا میانجی‌گری را حفظ کرده است. سیاست اولویت به همسایگان و ملاحظات ناشی از پیوندهای فرهنگی مشترک با دو کشور، تأثیر به‌سزایی در اتخاذ چنین جهت‌گیری‌هایی داشته است. با این حال در جریان جنگ اخیر قره‌باغ، ایران ضمن ادامه رویکرد میانه‌روی، با انجام رزمایش نظامی در نزدیکی مرزهای شمال غربی، یک پیام قوی نیز ارسال نمود که حاوی هشدارهای جدی نسبت به تغییر مرزهای تاریخی منطقه و انجام برخی اقدامات بازدارنده در این باره بوده است. همان‌طور که اشاره شد، تحولات چندسال گذشته در قره‌باغ، چشم‌انداز آینده‌ی معادلات قدرت در قفقاز جنوبی را دستخوش تغییر ساخته است. در یک سو، با پیروزی جمهوری آذربایجان مرزهای جدیدی ترسیم شده و موازنه قدرت به نفع این کشور تغییر محسوسی یافته است. در سوی دیگر موازنه، نفوذ و قدرت ارمنستان به‌طور چشمگیری کاهش یافته (Neset & et al, 2023: 4) و این کشور را به بازتعریف مجدد از روابط راهبردی خود با کانون‌های قدرت سوق داده است. با توجه به نارضایتی عمیق ارمنستان نسبت به عملکرد روسیه در بحران اخیر که انتظارات این کشور را عملی نکرد، به‌نظر می‌رسد این بازتعریف به‌ضرر کاهش نقش روسیه و به‌نفع افزایش نقش اتحادیه اروپا در ارمنستان باشد. خروج صلح‌بانان روسی از منطقه قره‌باغ، موضع‌گیری پاشینیان مبنی بر خروج از پیمان امنیت دسته‌جمعی و عدم نیاز به حضور نیروهای روسی در امتداد مرزهای ارمنستان و جمهوری آذربایجان، مذاکره ارمنستان و اتحادیه اروپا در خصوص دستورکار مشارکت جدید و حمایت مالی این نهاد از ارتش ارمنستان می‌تواند از جمله گزاره‌های موید مدعای فوق باشند.

جنگ قره‌باغ و معادلات جدید ژئوپلیتیک در قفقاز جنوبی

نبرد سال ۲۰۲۰ میان جمهوری آذربایجان و ارمنستان با میانجی‌گری روسیه به آتش‌بس و امضای قرارداد صلح میان دو کشور انجامید و درگیری موقتاً پایان یافت. این نبرد برای جمهوری آذربایجان یک پیروزی به حساب می‌آمد چراکه در جریان این نبرد ۴۴ روزه، تعدادی از شهرها و روستاها آزاد شدند. در سال ۲۰۲۳ جمهوری آذربایجان مجدداً یک تهاجم نظامی را برای آزادسازی قره‌باغ انجام داد که در پی آن، این منطقه به‌طور کامل به قلمرو این کشور بازگشت. با انحلال جمهوری آرتساخ به‌نظر می‌رسد که یکی از موانع اصلی برقراری صلح و آرامش دائمی درک این منطقه برطرف شده است. چراکه جمهوری آذربایجان کنترل قلمرو اشغال شده را پس از ۳۵ سال مجدداً بدست گرفته، ارمنستان تأکید کرده که هیچ ادعای ارضی ندارد و هردوی آنها تمایل خود را برای انعقاد معاهده صلح ابراز کرده‌اند. با این حال دو کشور هنوز روابط دیپلماتیک برقرار نکرده‌اند و مرزهای بین آنها همچنان بسته است. این وضعیت ناشی از انتظاراتی است که جمهوری آذربایجان نسبت به دسترسی به منطقه نخجوان دارد (Górecki, 2024: 2). جمهوری آذربایجان تا پیش از آزادسازی مناطق اشغالی خود، از مسیر ایران برای دسترسی به نخجوان استفاده و حق ترانزیت هم پرداخت می‌کرد. اما بعد از آزادسازی، مدعی شد که طبق بند ۹ توافق‌نامه آتش‌بس که در خصوص ایجاد دسترسی برای جمهوری آذربایجان سخن به میان آمده، باید یک راه ارتباطی میان نخجوان و جمهوری آذربایجان ایجاد شود (بهشتی‌پور، رویداد ۲۴، ۱۴۰۳). خواسته‌ی جمهوری آذربایجان یک دسترسی دائمی و فراسرزمینی به منطقه نخجوان است تا علاوه بر رهایی از تنگنای ژئوپلیتیک حاصل از عدم دسترسی مستقیم و مستقل به برون‌بوم خود، در چشم‌اندازی

وسیع‌تر، بخش مهمی از تکمیل پروژه‌ی راهبردی کریدور میانی یا کریدور تورانی به منظور اتصال کشورهای ترک شرق مدیترانه تا غرب چین باشد. جمهوری آذربایجان این مهم را به‌ویژه پس از پیروزی در مرحله اول جنگ قره‌باغ در سال ۲۰۲۰ و انعقاد قرارداد آتش‌بس از طریق دو سناریوی حداقلی و حداکثری مطرح نمود. در سناریوی اول گشایش کریدور زنگزور و در سناریوی دوم اشغال بخش جنوبی ارمنستان مدنظر بوده است. بررسی رفتار و گفتار مقامات این کشور مؤید سناریوهای فوق است.

الف. سناریوی حداقلی: کریدور زنگزور

جمهوری آذربایجان در پی ایجاد یک کریدور دائمی با دسترسی فراسرزمینی در خاک ارمنستان است که خارج از کنترل این کشور باشد. باکو قصد دارد راه‌آهن‌های دوران شوروی را بازسازی کند و بزرگراه‌هایی در این منطقه بسازد تا آذربایجان را به منطقه نخجوان متصل کند (TRT World, 2022). «کریدور زنگزور»^۱ که آنکارا و باکو در پی عملیاتی کردن آن هستند، علاوه بر راهایی جمهوری آذربایجان از تنگنای ژئوپلیتیک و ایجاد دسترسی دائمی به نخجوان، نقش مهمی را در رابطه با حمل‌ونقل میان این کشور، ترکیه و سایر کشورها ایفا می‌کند. هدف این کریدور ایجاد دسترسی نامحدود برای جمهوری آذربایجان به منطقه نخجوان، بدون هیچ پست بازرسی ارمنی در خاک ارمنستان است (TRT World, 2022). آنچه که جمهوری آذربایجان بر آن اصرار می‌ورزد استناد به ماده نهم توافق آتش‌بس سال ۲۰۲۰ است که بین دو طرف و با میانجی‌گری روسیه به امضا رسیده است. این ماده بیان می‌دارد: «کلیه فعالیت‌های اقتصادی و حمل‌ونقل در منطقه بلامانع است. جمهوری ارمنستان ایمنی ارتباطات حمل‌ونقل بین مناطق غربی جمهوری آذربایجان و جمهوری خودمختار نخجوان را به منظور سازماندهی حرکت بدون مانع شهروندان، وسایل نقلیه و بار در هر دو جهت تضمین می‌کند. کنترل حمل‌ونقل توسط ارگان‌های سرویس مرزی (اف. اس. بی) روسیه انجام می‌شود. با توافق طرفین، ساخت زیرساخت‌های جدیدی که جمهوری خودمختار نخجوان را با مناطق آذربایجان پیوند می‌دهد، انجام می‌شود» (کالچی، دیپلماسی ایرانی، ۱۴۰۰). در فوریه سال ۲۰۲۱، درگیری لفظی میان دو کشور در مورد تفسیر این بند به وجود آمد. علی‌اف اعلام کرد که «بیانیه مشترک، حاوی ماده ویژه‌ای در مورد ایجاد کریدور نخجوان است». اما سخنگوی وزارت امور خارجه ارمنستان، ضمن رد این ادعا، بیان کرد که توافق هیچ مفادی مبنی بر ایجاد هیچ کریدوری ندارد و هر جاده یا مسیر ارتباطی که از خاک ارمنستان عبور کند منحصراً تحت حاکمیت ارمنستان خواهد بود (Asbarez, 2021). یکی از گزینه‌های مطرح شده توسط علی‌اف برای ایجاد کریدور استفاده از زور بود. وی در مصاحبه‌ای تلویزیونی تهدید کرد: «ما کریدور زنگزور را خواه ارمنستان بخواهد یا نه اجرا خواهیم کرد. اگر ارمنستان بخواهد، این موضوع را راحت‌تر حل می‌کنیم، اگر نخواست، آن را به زور حل می‌کنیم» (Avetisyan, OC). (MEDIA, 2021). در اظهارنظری مشابه پیرامون به کارگیری زور، انار ولی‌اف رئیس دانشگاه ای. دی. ای بیان کرد: «آنچه آذربایجان می‌خواهد این است که هیچ پست بازرسی وجود نداشته و اجباری برای توقف در مرز نباشد. ما در شرایطی هستیم که اهرم فشار داریم، زمان داریم و می‌توانیم شرایط را دیکته کنیم» (Kucera, eurasianet, 2023). هرچند در سال‌های اخیر، در رسانه‌ها اظهارات متفاوتی از مقامات آذربایجانی مبنی بر عدم علاقه به مسیر ارمنستان و

¹ - Zangezur corridor

یا جایگزینی آن توسط مسیر ایران در صورت تعلل ارمنستان به ثبت رسیده است، اما پرواضح است کریدوری با ویژگی‌های موردنظر جمهوری آذربایجان، مسیری کوتاه در امتداد مرز ایران و ارمنستان، بدون مانع بازرسی و گمرکی و تکمیل‌کننده طرح بزرگ کریدور میانی، به سادگی از دستورکار این کشور کنار نمی‌رود. آذربایجان در اوایل اکتبر ۲۰۲۳ قرارداد خط آهن خود را با تهران جهت اتصال این کشور به نخجوان از طریق ایران به امضا رساند (Pracht, 2024) و درست چند هفته پس از آن در ۲۵ اکتبر، حکمت حاجی‌اف، مشاور ارشد سیاست خارجی علی‌اف ضمن بیان اینکه آذربایجان هیچ برنامه‌ای برای تصرف زنگزور نداشت، این را مطرح کرد که بعد از عدم توافق دو طرف در مورد افتتاح آن، این پروژه جذابیت خود را برای آذربایجان از دست داده و آنها می‌توانند این کار را با ایران انجام دهند (Reuters, 2023). با این حال تنها دو ماه بعد، حاجی‌اف در یک تغییر موضع شدید تاکید نمود «مسیر ارمنستان تعهد ایروان است که باید به آن عمل کند» و آذربایجان همچنان به دنبال مسیری مستقیم است که در آن افراد و محموله‌هایی که بین سرزمین اصلی آذربایجان و نخجوان تردد می‌کنند مشمول بازرسی‌های مرزی یا گمرکی ارمنستان نشوند (Pracht, civilnet, 2024). این مسئله به وضوح حاکی از آن است که جمهوری آذربایجان ایده ایجاد کریدوری از خاک ارمنستان را رها نکرده و همچنان با همان کیفیت، به عنوان یکی از گزینه‌های اصلی مدنظر دارد.

ب. سناریوی حداکثری: اشغال استان سیونیک ارمنستان

سناریوی دیگر مطرح شده توسط جمهوری آذربایجان، اشغال بخش جنوبی ارمنستان (استان سیونیک^۱) است. الهام علی‌اف، از استان سیونیک و سایر مناطق ارمنستان به عنوان «سرزمین‌های تاریخی آذربایجان» یاد کرده است (APRI, 2023: 2). وی در یک سخنرانی در ۱۴ ژوئیه ۲۰۲۱ بیان کرد که «غرب زنگزور سرزمین تاریخی ماست» و آذربایجانی‌ها حق بازگشت به آنجا را دارند (Kucera, eurasianet, 2021). پیش از این نیز در کنفرانسی با عنوان «چشم‌انداز جدید برای قفقاز جنوبی: توسعه و همکاری پس از جنگ» که در آوریل همین سال برگزار شده بود به صراحت ادعا کرد «زنگزور سرزمین آذربایجان باستانی است... که ۱۰۱ سال پیش به ارمنستان داده شد». هرچند وی با گفتن اینکه نیتش ادعای تمامیت ارضی ارمنستان نیست احتمالا به دنبال کم کردن حساسیت‌های بین‌المللی در موضوع کریدور زنگزور بوده است اما بلافاصله در همین کنفرانس با بیان عبارت «ما به آنجا بر می‌گردیم»، قصد خود را از بازگشت به سرزمین‌های باستانی به‌طور علنی آشکار کرد (Azertag, 2021)، ادعایی که می‌تواند در آینده‌ای نه‌چندان دور، به بروز تنش‌های جدید در قفقاز جنوبی بیانجامد. علی‌اف به‌طور علنی ساختار سیاسی «آذربایجان غربی» را تایید کرده است، نهادی که دارای دفتری در باکو است و ادعا می‌کند مناطق وسیعی از ارمنستان امروزی را نمایندگی می‌کند. حتی یک گزارش هواشناسی در تلویزیون باکو، پیش‌بینی را برای «آذربایجان غربی» نمایش داد که در آن از نام‌های آذری برای شهرهای ارمنستان از جمله ایروان پایتخت این کشور، استفاده شده بود (APRI, 2023: 2). گرچه در نگاه اول اقدامات جمهوری آذربایجان برای تحت کنترل گرفتن کریدور لاپچین یا استفاده از اسامی آذری برای نامیدن بخش‌هایی از قلمرو ارمنستان، به ترتیب نوعی امتیازگیری در موضوع زنگزور و مقابله به مثل علیه اشغال قره

¹ - Syunik

باغ بوده باشد، اما به‌طور کلی جاه‌طلبی الهام علی‌اف در بیان طرح‌هایی که به تحولات گسترده در معادلات ژئوپلیتیک و قدرت در منطقه می‌انجامد، ناشی از محاسبات مبتنی بر وقایع ژئوپلیتیکی چند سال اخیر نظیر درگیری روسیه در جنگ اوکراین و کاهش تمرکز در منطقه قفقاز جنوبی، درگیری اروپا در جنگ اوکراین و نیاز به تامین انرژی از طریق جمهوری آذربایجان، پیروزی بر ارمنستان و بازپس‌گیری قره‌باغ از طریق ابزار نظامی در سایه شکست سال‌ها مذاکرات بی‌نتیجه، تضعیف موقعیت ارمنستان به‌عنوان بازنده نبرد اخیر، چرخش روسیه به جمهوری آذربایجان در حمایت از کریدور زنگزور، چرخش سیاست ارمنستان به غرب، نیاز ترکیه به دالان زنگزور برای تکمیل کریدور میانی، و تحریم بین‌المللی ایران و پرهزینه شدن همکاری سایر کشورها با آن است. از منظر جمهوری آذربایجان مجموعه این وقایع، به‌مثابه فرصت‌های بی‌نظیری است که این کشور می‌تواند از آنها به‌عنوان کارت‌های بازی استفاده کند.

پیامدهای احتمالی تحقق کریدور زنگزور

اتصال جمهوری آذربایجان به نخجوان مطابق با سناریوهای یاد شده، سیمای روابط ژئوپلیتیک و سطوح قدرت را در منطقه تغییر می‌دهد. به دنبال پیروزی جمهوری آذربایجان و رفع تصرف قره‌باغ، تمرکز این کشور بر کریدور زنگزور معطوف شده است. اهمیت دستیابی به این هدف به مراتب از آزادسازی قره‌باغ بیشتر است. در حال حاضر دسترسی به نخجوان به صورت مستقیم وجود ندارد و جمهوری آذربایجان دچار تنگنای ژئوپلیتیک است. تا پیش از این، مسیر ایران، راه‌حلی برای دور زدن این محدودیت بود. اما موفقیت در جنگ قره‌باغ و متعاقباً حمایت فعال برخی کشورها نظیر ترکیه و روسیه از گشایش کریدور زنگزور، آذربایجان را مترصد حل دائمی این تنگنا از طریق ایجاد یک مسیر دائمی و فراسرزمینی بدون هرگونه نظارت و بازرسی و عملیات گمرکی نموده است. در طرف دیگر ایران یکی از مخالفان سرسخت ایده مذکور است و قطع ارتباطات مرزی با ارمنستان را کاملاً در تعارض با منافع ژئوپلیتیکی و برنامه‌های کلان ترانزیتی خود می‌بیند. بنابراین با فرض به تحقق پیوستن هریک از سناریوهای فوق پیامدهای احتمالی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

- حل تنگنای ژئوپلیتیک جمهوری آذربایجان. جمهوری آذربایجان به دنبال حل تنگنای ژئوپلیتیک ناشی از عدم دسترسی مستقیم به برون بوم نخجوان است و عملیاتی کردن هریک از سناریوهای مذکور، این تنگنا را برطرف می‌کند.
- تکمیل کریدور میانی. یکی دیگر از اهداف مهم جمهوری آذربایجان در خصوص احیای کریدور زنگزور، توسعه کریدور میانی است که شرق آسیا را از طریق عبور از سرزمین‌های ترک آسیای مرکزی و قفقاز به اروپا وصل می‌کند. آخرین قطعه باقیمانده، مربوط به حفاصل جمهوری آذربایجان تا نخجوان است که با ایجاد کریدور زنگزور تکمیل می‌شود.
- ایجاد تنگنای ژئوپلیتیک برای ارمنستان. پیامد اصلی تحقق سناریوهای جمهوری آذربایجان، تحمیل تنگنای ژئوپلیتیک به ارمنستان است. ایجاد کریدور فراسرزمینی از درون خاک ارمنستان یا تصرف اراضی این کشور، موجب تضعیف یا از بین رفتن حاکمیت ارمنستان بر اراضی خود می‌شود. همچنین ارمنستان به عنوان یک کشور محصور در خشکی به شدت وابسته به مبادی ارتباطی همسایگان خود است. به‌ویژه حفظ ارتباط با همسایگانی

که به آبهای آزاد دسترسی دارند، بسیار راهبردی است. قطع ارتباط مرزی با ایران و محصور شدن ارمنستان از سه طرف در مرزهای غربی، جنوبی و شرقی به وسیله جمهوری آذربایجان این کشور را دچار خفگی ژئوپلیتیک خواهد کرد.

- تقویت موقعیت ژئوپلیتیکی ترکیه. با افتتاح کریدور میانی، دسترسی ترکیه به کشورهای آسیای مرکزی با سهولت بیشتری صورت می گیرد. شکل گیری کریدوری که از کشورهای عضو اتحادیه ملل ترک عبور می کند، یکی از اهداف کلان ترکیه در مسیر نو عثمانی گری است. ضمن اینکه موقعیت ژئوپلیتیک ترکیه در انتهای مسیری که به اروپا ختم می شود، عواید اقتصادی سرشاری را از محل ترانزیت کالا برای این کشور خواهد داشت. با توجه به تحریم های امریکا علیه ایران به منظور کاهش مزیت رقابتی این کشور، چشم انداز وابستگی فزاینده غرب به ترکیه دور از انتظار نیست.
- تضعیف موقعیت ژئوپلیتیکی ایران. تبعات پیشبرد اهداف جمهوری آذربایجان تنها به ارمنستان محدود نمی شود. کریدور زنگزور علاوه بر تهدید وجودی علیه حاکمیت ارمنستان، تهدیدی علیه دسترسی کریدور ایران به گرجستان و از آنجا به روسیه و اتحادیه اروپا است (Kogamn, 2024: 1). از آنجا که کریدور زنگزور از نزدیکی مرزهای ایران و ارمنستان می گذرد، تحقق آن به منزله خروج یکی از مسیرهای مهم (ایران - ارمنستان) از مدار ترانزیت می باشد. همچنین قطع دسترسی احتمالی از مسیر ایران - ارمنستان، وابستگی کریدور شمال - جنوب را به مسیر جمهوری آذربایجان (ایران - جمهوری آذربایجان - روسیه) افزایش خواهد داد.
- تضعیف موقعیت ژئوپلیتیکی گرجستان. گرجستان یکی از محورهای دسترسی ترکیه و جمهوری آذربایجان به یکدیگر، به ویژه در زمینه میزبانی از انتقال خطوط انرژی به اروپا است. افتتاح خطوط لوله انرژی باکو - تفلیس - جیهان و باکو - تفلیس - ارزروم، در دهه اول سال ۲۰۰۰ میلادی، شکل دهنده مشارکت راهبردی میان سه کشور بوده است. با این حال، دور از انتظار نیست که جایگاه ترانزیتی گرجستان با گشایش کریدور زنگزور و دسترسی مستقیم ترکیه به جمهوری آذربایجان کم رنگ تر و کم اهمیت تر شود.
- افزایش وزن جمهوری آذربایجان در معادله قدرت های جهانی. عامل انرژی نقش مهمی را در اتخاذ راهبردهای اتحادیه اروپا در قفقاز جنوبی ایفا می کند. بخشی از نیازهای انرژی اتحادیه اروپا از طریق جمهوری آذربایجان تامین می شود. براساس اطلاعات گمرک جمهوری آذربایجان، ۶۷ درصد صادرات نفت خام این کشور در ماه ژانویه ۲۰۲۳ به هشت کشور اتحادیه اروپا بوده است (O'Byrne, eurasianet, 2023). به علاوه کریدور میانی را می توان مکمل و مقوم سیاست های ضد ایرانی ایالات متحده امریکا، برای دور زدن مسیر ترانزیتی ایران و تضعیف هرچه بیشتر این کشور دانست. اما حمایت روسیه از کریدور زنگزور و عدم ایفای نقش تاثیرگذار در بحران قره باغ به عنوان متحد استراتژیک ارمنستان از فروپاشی شوروی تاکنون را در نگاه اول شاید بتوان یکی از عجیب ترین و چالش برانگیزترین مواضع در میان قدرت های فرامنطقه ای دانست. با این حال دلایل متعددی وجود دارند که اتخاذ این رویکرد از سوی روسیه را توجیه می کنند. یکی از دلایل اصلی، به طور قطع جنگ روسیه و اوکراین و متعاقب آن انزوای بین المللی روسیه است. بنابراین روسیه علاوه بر اولویت درگیری در مرزهای خود، تمایلی ندارد روابط خود را با همسایگان به خطر اندازد. آذربایجان همچنین در زمینه حمل و نقل کالا به ایران و بنادر خلیج فارس به شریکی بی بدیل برای روسیه تبدیل شده است. نکته دیگر افزایش قابل توجه صادرات نفت

و گاز روسیه به جمهوری آذربایجان بعد از قطع دسترسی این کشور به بخش عمده‌ای از بازار اروپا در پی حمله به اوکراین است. این بدان معناست که آذربایجان در زمستان می‌تواند گاز خود را بیشتر صادر کند و نیاز داخلی را با گاز روسیه تامین کند (Krivosheev, Carnegie, 2024). از سوی دیگر روسیه امیدوار است با استناد به بند نهم توافق‌نامه آتش‌بس ۲۰۲۰ میان جمهوری آذربایجان و ارمنستان که امور کنترل حمل‌ونقل بین مناطق غربی جمهوری آذربایجان و جمهوری خودمختار نخجوان را در مسیر ارتباطی عبوری از ارمنستان به ارگان‌های سرویس مرزی (اف.اس.بی) روسیه محول می‌کند، بتواند نفوذ خود را در قفقاز جنوبی مجدداً احیا نماید.

نتیجه‌گیری

معادلات قدرت در منطقه قفقاز جنوبی همواره پیچیده و مبهم بوده است. در این میان، سلسله تحولات میدانی رخ داده از سال ۲۰۲۰ به این سو، چهره ژئوپلیتیک منطقه را تحت تاثیر قرار داده است. جنگ روسیه و اوکراین به کاهش نفوذ روسیه در قفقاز جنوبی انجامید و سبب‌ساز پیروزی جمهوری آذربایجان در جنگ قره‌باغ شد. متعاقب آتش‌بس سال ۲۰۲۰، ارمنستان متعهد به بازگشایی مسیری برای تردد بدون مانع میان بخش غربی جمهوری آذربایجان با منطقه خودمختار نخجوان گردید. اما تفاسیر متفاوت هریک از طرفها از این پیمان که همچنان محل تنش و مناقشه میان دو کشور است، احتمال وقوع جنگ بر سر حفظ وضع موجود ژئوپلیتیک یا تغییر آن را برجسته می‌کند. یکی از اهداف جمهوری آذربایجان، دستیابی به یک مسیر مستقیم و فراسرزمینی برای اتصال به نخجوان است که در صورت افتتاح کریدور زنگزور یا تصرف بخش جنوبی ارمنستان، از یک تنگنای ژئوپلیتیک رهایی یافته و در عوض آن را به ارمنستان منتقل می‌کند. مسئولین این کشور در مقاطعی، با استناد به بند نهم توافق آتش‌بس ۲۰۲۰، ارمنستان را به کارشکنی و عدم پایبندی به توافق متهم کرده‌اند. با این حال استناد به این توافق خالی از اشکال نیست. اولاً، این معاهده در سال ۲۰۲۰ منعقد شد و جمهوری آذربایجان با آغاز عملیات ۲۰۲۳ در قره‌باغ، عملاً این توافق را نقض نمود. ثانیاً، در اثنای جنگ ۲۰۲۰، کریدور لاپچین برای قطع ارتباط ارمنستان با قره‌باغ به محاصره جمهوری آذربایجان درآمد که به اعتقاد برخی کارشناسان اهرم فشاری برای دریافت امتیاز در موضوع نخجوان باشد. بازپس‌گیری قره‌باغ، عملاً این اهرم را ناکارآمد ساخته است. همچنین ارمنستان به درستی بر این استدلال که هیچ اسمی از کریدور زنگزور و هیچ دسترسی نامحدودی در توافق آتش‌بس نیامده است، تاکید می‌کند. حتی عبارت «تردد بدون مانع» در این توافق، موید ایجاد چنین دسترسی نیست. حاکمیت ارمنستان طبق حقوق بین‌الملل، تنها اعمال‌کننده صلاحیت قانونی بر این کشور است. همچنین طبق توافق ۲۰۲۰، ارمنستان ضامن امنیت مسیر تردد است. این کشور سال گذشته در راستای عمل به تعهدات خود در قبال جمهوری آذربایجان و جلوگیری از هرگونه تغییر وضع موجود ژئوپلیتیک به ضرر حاکمیت سرزمینی، طرح چهارراه صلح را مطرح نمود. پروژه‌ای که ارمنستان از طریق تعمیر مسیرهای قدیمی و ساخت مسیرهای جدید ریلی، جاده‌ای و خطوط انرژی علاوه بر توسعه ارتباطات با همه همسایگان، موقعیت ژئوپلیتیکی خود را به عنوان چهارراه کریدورهای شمال - جنوب و شرق - غرب به‌طور چشمگیری ارتقا می‌دهد.

قدردانی

این مقاله از طرح پسادکتری دانشگاه مازندران با شماره قرارداد ۳۳/۷۸۵۴۵ استخراج گردیده است. بدینوسیله نگارندگان بر خود لازم می‌دانند تا مراتب تشکر و قدردانی را از معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه به جهت حمایت و پشتیبانی از پژوهش حاضر اعلام دارند.

فهرست منابع

- افشردی، محمدحسین، و حامد بابائی، موسی (۱۳۹۵). تاثیر عوامل ژئوپلیتیک قفقاز جنوبی در انتخاب راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران، *فصلنامه مطالعات دفاعی/استراتژیک*، شماره ۶۴، صص ۳۰-۵
- الهیاری، فریدون، آهنگران، امیر (۱۳۹۰). جغرافیای تاریخی قفقاز از منظر مورخان و جغرافی دانان مسلمان، *فصلنامه تحقیقات جغرافیایی*، سال ۲۶، شماره دوم، شماره پیاپی ۱۰۱، صص ۱۹۹-۲۱۸
- بویه، چمران، و کاویانی راد، مراد، و جنیدی، رضا. (۱۳۹۰). نقش تنگناهای ژئوپلیتیکی در راهبرد جنگ طلبانه‌ی عراق، *سیاست دفاعی*، دوره ۲۰، شماره ۷۷، صص ۱۶۱-۱۹۴.
- بهشتی‌پور، حسن (۱۷ شهریور ۱۴۰۳). همه آنچه که باید از داستان زنگزور بدانید: منافع ایران، روسیه، و غرب در کریدور آذربایجان چیست؟ مصاحبه زینب غیشاوی با حسن بهشتی‌پور، قابل دسترسی در: <https://www.rouydad24.ir/fa/news/383005>
- جعفری ولدانی، اصغر. (۱۳۸۹). نقش تنگناهای ژئوپلیتیکی عراق در اشغال کویت، *فصلنامه بین‌المللی ژئوپلیتیک*، دوره ۶، شماره ۱۹، صص ۴۵-۶۹.
- حکیم، حمید، و جعفری ولدانی، اصغر (۱۳۹۴). تحولات ژئوپلیتیک قفقاز و امنیت جمهوری اسلامی ایران، *فصلنامه آسیای مرکزی و قفقاز*، شماره ۹۱، صص ۳۷-۶۴
- سیف‌زاده، سیدحسین (۱۳۷۸). قفقاز و تراژدی لاینحل هویت ملی، *فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز*، سال هشتم، دوره سوم، شماره ۲۷، صص ۸۳-۹۶
- صباغیان، علی (۱۴۰۱). تحول در سازوکارهای تنظیم‌کننده روابط اتحادیه‌اروپا با کشورهای قفقاز جنوبی، *مطالعات اوراسیای مرکزی*، دوره ۱۵، شماره ۱، صص ۱۵۷-۱۸۱
- کالاجی، ولی (۲۷ اردیبهشت ۱۴۰۰). تاملی بر چالش‌ها و ابهامات حقوقی و اجرایی بند نهم موافقتنامه آتش بس قره‌باغ، دیپلماسی ایرانی، قابل دسترسی در: <http://irdiplomacy.ir/fa/news/2002585>
- کولایی، الهه (۱۳۸۹). جمهوری اسلامی ایران و ژئوپلیتیک قفقاز جنوبی، *فصلنامه ژئوپلیتیک*، سال ششم، شماره اول، صص ۷۵-۱۱۱
- موسوی شهیدی، سید مهدی، و احمدی کروج، سید عباس (۱۳۹۸). زمینه‌های تعامل، رقابت و تنش در روابط ژئوپلیتیکی ایران و آذربایجان و ارائه مدل پیشنهادی، *فصلنامه روابط خارجی*، دوره ۱۱، شماره ۲، صص ۶۹-۱۰۲.
- یاری، احسان، و حاتمی، داود، و حاتمی، حمیده، و حاتمی، رضا (۱۴۰۱). *فصلنامه جغرافیا و روابط انسانی*، دوره ۵، شماره ۱، صص ۶۹-۹۲. DOI: 10.22034/GAHR.2022.330242.1664

- Ahmadzada, Sh., Márquez, M. (2023). CHAPTER 1: A Brief History of the Caucasus [In] South Caucasus Global, Geopolitical and Security Significance, Geopol21 & Topchubashov Center Joint Report
- Aliyev, S., Gulaliyev, M., Purhani, S., Mehdiyeva, G., & Mustafayev, E. (2024). Comparative Assessment of Energy Security Level: The Case of the South Caucasus Countries, *International Journal of Energy Economics and Policy*, 14(1), 651–662. <https://doi.org/10.32479/ijeep.14984>
- APRI Armenia Analysis (Sep 20, 2023). Assessing the Fallout from Azerbaijan's Military Offensive Against Nagorno-Karabakh, Applied Policy Research Institute Armenia.
- Azertag (Apr 13, 2021). President Ilham Aliyev attended “New Vision for South Caucasus: Post-Conflict Development and Cooperation” international conference held at ADA University, Available from: https://azertag.az/en/xeber/President_Ilham_Aliyev_attended_New_Vision_for_South_Caucasus_Post_Conflict_Development_and_Cooperation_international_conference_held_at_ADA_University_VIDEO-1754049
- Azizi, H., Isachenko, D. (2023). Turkey-Iran Rivalry in the Changing Geopolitics of the South Caucasus, SWP Comment, Centre for Applied Turkey Studies (CATS), NO. 49
- Asbarez (Feb 15, 2021). Yerevan Refutes Aliyev's Claim of Establishing Nakhichevan Corridor, Available from: <https://asbarez.com/yerevan-refutes-aliyevs-claim-of-establishing-nakhichevan-corridor/>
- Avetisyan, A. (Apr 21, 2021). Aliyev threatens to establish ‘corridor’ in Armenia by force, OC MEDIA, <https://oc-media.org/aliyev-threatens-to-establish-corridor-in-armenia-by-force/>
- Civilnet (Aug 8, 2024). Azerbaijan drops demand for extraterritorial corridor from normalization talks, Available from: <https://www.civilnet.am/en/news/792588/azerbaijan-drops-demand-for-extraterritorial-corridor-from-normalization-talks/>
- Coene, F. (2010). The Caucasus: An introduction, London and Newyork: Rouledge
- france24 (Oct 17, 2023). Azerbaijan eyes southern Armenian border province of Syunik, Available from: <https://www.france24.com/en/tv-shows/focus/20231017-azerbaijan-eyes-southern-armenian-border-province-of-syunik>
- Gadimova-Akbulut, N. (2024). *The Nagorno-Karabakh conflict in the shadow of the Russian invasion of Ukraine*. Available from: <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-96265-2>
- Gafarli, O., Anapiosyan A., Chapichadze K., & Öztarsu, M.F. (2016). The Role of Global and Regional Actors in the South Caucasus, *Journal of Conflict Transformation*, Available from: https://www.researchgate.net/publication/324536796_The_Role_of_Global_and_Regional_Actors_in_the_South_Caucasus
- Gawliczek, P. & Iskandarov, K. (2023) ‘The Zangezur corridor as part of the global transport route (against the backdrop of power games in the South

- Caucasus region)', *Security and Defence Quarterly*, 41(1), pp. 36–53. doi: 10.35467/sdq/161993.
- Górecki, Wojciech (2024). Azerbaijan in 2024: dizzy with success, OSW Commentary, CENTRE FOR EASTERN STUDIES, NUMBER 602
 - Kogamn, E. (2024). The Role of Foreign Actors in the Armenia-Azerbaijan Conflict, AIES FOCUS, Austrian Institute For European And Security Policy (AIES), Nr. 2024/3/
 - Koolae, E., & Rashidi, A. (2024). The Zangezur Corridor and Threats to the Interests of the Islamic Republic of Iran in the South Caucasus, *Caucasus Analytical Digest*, No. 136. DOI: 10.3929/ethz-b-000657553
 - Krivosheev, K. (May 7, 2024). The Cost of Russia's Friendship With Azerbaijan, Carnegie, Available from: <https://carnegieendowment.org/russia-eurasia/politika/2024/05/the-cost-of-russias-friendship-with-azerbaijan>
 - Kucera, J. (Feb 22, 2023). Azerbaijan steps back on demands for "Zangezur Corridor", eurasianet, Available from: <https://eurasianet.org/azerbaijan-steps-back-on-demands-for-zangezur-corridor>
 - Kucera, J. (Jul 16, 2021). What's the future of Azerbaijan's "ancestral lands" in Armenia?, eurasianet, Available from: <https://eurasianet.org/whats-the-future-of-azerbajians-ancestral-lands-in-armenia>
 - Meister, S. (2023). Geopolitics of Infrastructure and Connectivity in the South Caucasus: The Case of Armenia and Azerbaijan, *Caucasus Analytical Digest*, No. 132, 21-25. DOI: 10.3929/ethz-b-000613995
 - Meister, S. (2021). Shifting Geopolitical Realities in the South Caucasus, SCREEUS REPORTS ON HUMAN RIGHTS AND SECURITY IN EASTERN EUROPE, Stockholm Centre For Eastern European Studies (SCREEUS), No.8.
 - Neset, S., Aydin, M., Ergun, A., Giragosian, R., Kakachia, K., & Strand, A. (2023). Changing Geopolitics of the South Caucasus after the Second Karabakh War: Prospect for Regional Cooperation and/or Rivalry, CMI REPORT, Bergen: Chr. Michelsen Institute, No.4.
 - O'Byrne, D. (Feb 16, 2023). Azerbaijan's oil exports restart amid high demand in Europe, eurasianet, Available from: <https://eurasianet.org/azerbajians-oil-exports-restart-amid-high-demand-in-europe>
 - Ohanyan, A. (Nov 2, 2023). Azerbaijan's Armenian 'Corridor' Is a Challenge to the Global Rules-Based Order, Foreign Policy, Available from: <https://foreignpolicy.com/2023/11/02/azerbaijan-armenia-zangezur-corridor/>
 - Oztarsu, M.F., (Febr 7, 2024). Why Armenia and Azerbaijan Diverge on the Zangezur Corridor, E-International Relations, Available from: <https://www.e-ir.info/2024/02/07/opinion-why-armenia-and-azerbaijan-diverge-on-the-zangezur-corridor/>
 - Pracht, A. (Sep 19, 2024). EXPLAINER: What is the so-called 'Zangezur corridor' and why the controversy?, civilnet, Available from: <https://www.civilnet.am/en/news/797590/explainer-what-is-the-so-called-zangezur-corridor-and-why-the-controversy/>

- Reuters (Oct 25, 2023). Azerbaijan drops Armenian land corridor plan, looks to Iran - Aliyev adviser, Available from: <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/armenia-says-pashinyan-aliyev-talks-cancelled-after-baku-pulled-out-tass-2023-10-25/>
- Shafiyev, F. (2023). Peace Negotiations Between Armenia and Azerbaijan, Expert Opinion 198, Georgian Foundation for Strategic and International Studies.
- TRT World (2022). What is the Zangezur Corridor and why does it matter to Eurasia?, Available from: <https://www.trtworld.com/magazine/what-is-the-zangezur-corridor-and-why-does-it-matter-to-eurasia-58405>
- Walsh, M. (July 13, 2023). Mining in the South Caucasus and its Environmental Hazards, The CaspianPost, Available from: <https://caspianpost.com/en/post/mining-in-the-south-caucasus-and-its-environmental-hazards>
- Wrobel, R. (2023) : The changing geopolitics in the South Caucasus during the war in Ukraine: Chances and risks for the region, Ordnungspolitische Diskurse, No. 2023-2, Ordnungspolitisches Portal (OPO), Erfurt.
- Yeo, A. (2024). Azerbaijan and Iran in the Shadows of Karabakh and Ukraine, Caucasus Analytical Digest, No. 136, 7-11. DOI: 10.3929/ethz-b-000657553
- Zaki, Y., Afzali, R., & Pashalou, A. (2014). Geopolitical bottlenecks of Republic of Azerbaijan based on Peter Haggett model. *Geopolitics Quarterly*, 10(36), 32-54.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی